

Spis treści

Przedmowa (Marceli Antoniewicz)	9
---	---

U genezy i podstaw funkcjonowania rezydencji obronnych

Jan Szymczak <i>Zamki i pieniądze w średniowiecznej Polsce</i>	13
Vratislav Vaníček <i>„Právo na hrad” a hradní regál — hodnocení souvislostí revindikačních sporů ve 13. století v českých a alpských zemích</i>	24
ks. Jan Związek <i>Kapelanie w zamkach obronnych na terenie Wyżyny Krakowsko–Częstochowskiej i ziemi wieluńskiej w późnym średniowieczu</i>	51

Zamki w państwach, krainach i prowincjach

Krzysztof Dumała <i>Zamki krzyżowców w Outremer</i>	65
Miroslav Plaček <i>Proměny venkovských sídel moravského středověku</i>	79
Franz Staab <i>Bolandische Burgen unter Rudolf von Habsburg 1273–1276</i>	94
Leszek Kajzer <i>Małe czy duże, czyli o tzw. zamkach rycerskich na Niżu Polskim</i>	111
Hènadz’ Semân’čuk <i>Wschodnioeuropejski zamek we wczesnym średniowieczu — geneza i funkcjonowanie (według danych z Białorusi)</i>	133
Janusz Pietrzak <i>Zamki państwowe prowincji wielkopolskiej na przełomie średniowiecza i nowożytności</i>	146
Idzi Panic <i>Zamek książęcy–miasto na Górnym Śląsku w średniowieczu. Próba modelu przestrzeni fizycznej na przykładzie księstwa cieszyńskiego</i>	168
Małgorzata Chorowska <i>Zamek jako rezydencja księżęca na Dolnym Śląsku w XIII wieku na tle zachodnioeuropejskim</i>	182
Feliks Kiryk <i>Umocnienia obronne w miastach Małopolski</i>	209
Karol Olejnik <i>Zamek w strukturach politycznych i militarnych państwa szlacheckiego</i>	216
Mirosław Nagielski <i>Miasta i twierdze Rzeczypospolitej w dobie rokoszu Jerzego Lubomirskiego</i>	228
Александр Лаврентьев <i>«Дворы» бояр допетровской эпохи: неизученная структурная составляющая русского феодального общества</i>	243

Na rubieżach i przy szlakach handlowych

Stanisław Kołodziejski <i>Początki zamków w Karpatach polskich</i>	247
Gabriel Lukáč <i>K počiatkom hradnej architektúry v karpatskej oblasti na severnom Slovensku</i>	256
Aleksander Krawcewicz <i>Zamki Giedymina przy zachodniej granicy Litwy</i>	269
Marceli Antoniewicz <i>Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej w przestrzeni społecznej XIV-XV wieku</i>	275
Евгений Синкевич <i>Государственная экспансия России на юг и система городов-крепостей Поднепровья и Поднестровья</i>	315
Александр Коник <i>Херсон в системе государственных фортификаций российской империи</i>	320

Ze studiów nad wybranymi obiektami

Jerzy Rajman <i>Kościół i klasztor krakowski jako elementy układu obronnego średniowiecznego miasta</i>	323
Błażej Śliwiński <i>O wieży w grodzie gdańskim w drugiej połowie XIII wieku</i>	331
Waldemar Rozykowski <i>Zamek krzyżacki w Papowie Biskupim — klasztor, warownia, ośrodek administracyjny i gospodarczy</i>	339
Sobiesław Szybkowski <i>Zamek szubiński w powiecie kcyńskim w XIV-połowie XV wieku i jego właściciele</i>	353
Waldemar Gliński, Czesław Hadamik <i>Zamek królewski w Chęcinach — zarys problematyki badawczej i konserwatorskiej. Próba periodyzacji funkcjonalno-przestrzennej obiektu</i>	374
Aleksander Andrzejewski, Leszek Kajzer <i>Zamek królewski w Szydłowie w świetle najnowszych badań terenowych</i>	391
Beata Możejko <i>Rozliczenia Hynka Szumborskiego z zaciężnymi z zamków w Brodnicy i Chełmie w 1473 roku</i>	410
Tadeusz Srogosz, Rafał Stępień <i>Zamek w Trembowli w XV-XVII wieku i jego funkcja w regionie</i>	419
Володимир Пришляк <i>Замок в Бережанах (з історії фортифікації на Західному Поділлі)</i>	428
Oksana Karlina <i>Zamek ołycki w historii Wołynia</i>	436
Jadwiga Borowska-Antoniewicz <i>Z dziejów pałacu w Złotym Potoku</i>	443
Jan Golonka OSPPE <i>Militarne tradycje wzgórza jasnogórskiego</i>	452

Konserwacja — ekspozycja — popularyzacja

Mirosław Przyłęcki <i>Zamek w trwałej ruinie — nowe funkcje, ochrona, ekspozycja (wybrane zamki Dolnego Śląska)</i>	459
Jerzy Lodowski <i>Badania, rekonstrukcja i konserwacja odkrytych reliktów zamku rycerskiego w Górach Bardzkich koło Barda</i>	484
Anna Marciniak-Kajzer <i>Drewno na zamkach, czyli o czym na ogół zapominamy</i>	491
Janusz Bogdanowski <i>Jura warowna jako „kulturowy zasób turystyczny”</i>	497
Jürgen Keddigkeit <i>Das Pfälzischen Burgenlexikon — Eine Projektstudie</i>	510
Lucyna Kudła <i>Zamki i regiony — zakres wiedzy i umiejętności na różnych szczeblach szkolnej edukacji historycznej</i>	522

Zamki w kulturze literackiej i symbolicznej

Bogusław Czechowicz <i>Zamek jako manifest władcy — przyczynek do dziejów i ikonologii zamku w Cieszynie</i>	529
Bartłomiej Szyndler <i>Ikonografia zamku w Będzinie</i>	537
Геннадий В. Ражнёв <i>Пространство замковой башни в общественном сознании и гербе Ингушетии</i>	543
Геннадий В. Ражнёв, <i>Смоленская крепостная стена в современной символике</i>	552
Artur Kwaśniewski <i>Zamek jako kreacja przestrzeni mitycznej. Geneza architektury XVII-wiecznego zamku w Ratnie Dolnym w świetle legendy rodowej von Osterbergów</i>	560
Renata Gałaj <i>Zamek w polskiej literaturze nowożytnej</i>	569
Bożena Popiołek <i>Forteca w białogłowskich rękach — kobiety fundatorki i administratorki zamków i dóbr w czasach saskich</i>	580
Krzysztof Czajkowski, Andrzej J. Zakrzewski <i>Zamek w kulturze literackiej przełomu Oświecenia i Romantyzmu</i>	590
Marek Cetwiński <i>Josefa Pekařa „Kniha o Kosti” jako model monografii kastelologicznej</i>	605

Przedmowa

Już od dziesięcioleci średniowieczne zamki zwracają uwagę badaczy nie tylko zajmujących się inwentaryzacją ruin i badaniem typologii dzieł architektonicznych. Jeszcze wcześniej przestały być domeną miłośników „starożytności”, aczkolwiek duch romantyzmu wciąż ożywa w tekstach przewodników i folderów turystycznych. Tradycji XIX-wiecznego piśmiennictwa hołdują niekiedy publikacje o charakterze encyklopedycznym, w których wiedza o zamku zamyka się w schemacie ograniczonym do opisu elementów architektonicznych i katalogu właścicieli. Jednak konwencjonalne teksty pod wpływem nowszych ujęć problematyki architektury obronnej wzbogacane są ostatnio o treści dawniej w ujęciach katalogowych nieobecne.

Tymczasem fenomen średniowiecznego zamku stał się przedmiotem badań interdyscyplinarnych. Do tradycyjnie zainteresowanych relikdami architektury obronnej historyków sztuki i architektury dołączyli archeolodzy i historycy-mediewiści. Na gruncie nauk o przeszłości geneza oraz rozliczne funkcje zamku rozpatrywane są w kontekście historii społeczno-politycznej, dziejów ustroju, historii gospodarczej — i, naturalnie, szeroko traktowanej historii kultury. Postuluje się także pogłębienie zainteresowania zamkami, jako elementami struktury osadniczej, przez geografię historyczną. Przeto odnoszone dawniej w zasadzie do badań architektonicznych określenie kastelologia, ukazujące subdyscyplinę w ramach historii architektury, dzisiaj zdaje się już wskazywać znacznie szerszy, właśnie interdyscyplinarny nurt badań, którego przedmiotem jest średniowieczny zamek i jego nowożytnie kontynuacje, rozpatrywany na różnych płaszczyznach i w różnych kontekstach rozwoju życia społecznego¹.

Ów nurt integruje badaczy dysponujących różnym instrumentarium — a nade wszystkim mających za sobą nieco odmienne tradycje metodologiczne. W dobie postępującej specjalizacji nauk, także historycznych, rozwój komplementarnych badań nad rezydencjami obronnymi godny jest podkreślenia, tym bardziej, że owocuje znacznie pogłębionymi ujęciami problematyki kastelologicznej, ukazując zarazem dalsze, interesujące perspektywy badawcze.

W piśmiennictwie ostatnich dziesięcioleci „pomniki nieme” (używając określenia Joachima Lelewela) traktowane są jako istotny i całkiem wymowny element krajobrazu społeczeństw feudalnych. Inspirowane osiągnięciami „szkoły Annales” ujęcia z czasem przestały być domeną kastelologii zachodnioeuropejskiej. Prace badaczy z Europy Środkowej i Wschodniej zdają się podążać tą samą drogą². W literaturze polskiej krok na tej drodze uczynił Leszek Kajzer. Opublikowana w 1993 r. książka *Zamki i społeczeństwo* ukazuje zarazem, że szlak ów przecierali wcześniej badacze rodzimi³. Wagę kontekstów

¹ Nie odnosząc się w tym miejscu do licznych propozycji definiowania desygnatu, stojącego za polskim terminem „zamek”, zwróćmy uwagę, że w zakres badań kastelologicznych wchodzi wszelkie dzieła architektoniczne o charakterze obronnym, nie tylko rezydencjonalne, ale też strażnicze, refugialne, mury miejskie, dwory obronne, inkastelowane kościoły, klasztory itp.

² Uwagę zwracają przede wszystkim ujęcia monograficzne: E. Fügedi, *Castle and society in medieval Hungary (1000–1437)*, Budapest 1987; M. A. Tkačou, *Zamki i lúdi*, Minsk 1991.

³ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce X–XVIII wieku*, Łódź 1993 (tamże we wstępie szeroko nakreślona historia badań polskich na tle europejskim).

społecznych w rozwoju architektury obronnej niewątpliwie doceniał już Bohdan Guerguin, czemu dał wyraz we wstępie do pomnikowej pracy o zamkach w Polsce⁴. Dalsze postępy i kierunki rozwoju badań nad zamkami w naszym kraju znakomicie przybliżył esej wprowadzający do opublikowanego w 2001 r. *Leksykonu zamków w Polsce*. Co istotne, tekst Leszka Kajzera nie tylko referuje aktualny stan badań, ale wprost wypływa z ducha postępu, pobudzonego badaniami interdyscyplinarnymi, przez co daje dobrą orientację co do miejsca kastelologii polskiej u progu XXI w.⁵

Naturalnie, w publikowanych ostatnio monografiach postulaty dostatecznego rozpoznania kontekstów społeczno–kulturowych rozwoju architektury militarnej w mniejszym lub większym zakresie bywają spełniane⁶.

Wprzeszłości nieczęsto nadarzała się jednak sposobność do prezentacji różnorodnych warsztatów badawczych i konfrontacji wyników badań prowadzonych w różnych środowiskach. Potrzebę zorganizowania takiego forum artykułowano już wielokrotnie. Okazję ku temu miała stworzyć konferencja grupująca możliwie najszersze kręgi badaczy zainteresowanych bezpośrednio lub pośrednio problematyką kastelologiczną. Inicjatywę tę podjęło środowisko częstochowskie, wspierane w sprawach programowych przez przedstawicieli kilku ośrodków naukowych w Polsce⁷. Ostatecznie wykrystalizowała się koncepcja spotkania naukowego w wymiarze środkowoeuropejskim. Trzeba przyznać, że odzew na informację o planowanych obradach zdecydowanie przekroczył oczekiwania organizatorów zarówno pod względem ilości zgłoszeń, jak i propozycji tematycznych. Nawet po dokonaniu pewnej selekcji do programu zakwalifikowano 60 referatów, zgłoszonych przez badaczy z ośmiu krajów: Białorusi, Czech, Litwy, Niemiec, Polski, Rosji, Słowacji i Ukrainy. Już sam fakt tak szerokiego oddźwięku dobitnie świadczył o autentycznej potrzebie organizacji forum kastelologicznego, otwartego dla przedstawicieli wszystkich dyscyplin zainteresowanych dawną architekturą obronno–rezydencjonalną.

Wspomniana konferencja pt. „Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej” odbywała się w dniach 10–14 października 2000 r. w Częstochowie i Złotym Potoku koło Częstochowy⁸. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że było to spotkanie dość wyjątkowe i z pewnością owocne. Jego uczestnicy z każdym dniem odkrywali, z jak licznych perspektyw można dokonywać oglądu jednoznacznie przecież identyfikowanego przedmiotu badań. Uwidoczniły się więc problemy nurtujące historyków średniowiecza i czasów nowożytnych, archeologów, historyków architektury i historyków sztuki, kulturo-

⁴ B. Guerguin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974 — wyd. I i wydania następne.

⁵ L. Kajzer, *Dzieje zamków w Polsce*, [w:] L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2001, s. 13–75.

⁶ Dla przykładu można wymienić prace: S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994; M. Arszczyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995; M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowsko–Częstochowskiej. Geneza — funkcje — konteksty*, Kielce 1998.

⁷ Konferencja zorganizowana została przez Instytut Filozoficzno–Historyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Program opracowała Rada Naukowa, powołana przez dyrekcję Instytutu, w składzie: Marceli Antoniewicz (Częstochowa), Janusz Bogdanowski (Kraków), Marek Cetwiński (Częstochowa–Wrocław), Leszek Kajzer — przewodniczący (Łódź), Stanisław Kołodziejski (Częstochowa–Kraków), Jan Szymczak (Łódź).

⁸ Konferencja zrealizowana została we współpracy z Urzędem Generalnego Konserwatora Zabytków w Warszawie, przy wsparciu organizacyjnym i finansowym Fundacji na rzecz utworzenia Uniwersytetu Częstochowskiego, Polskiego Komitetu do Spraw UNESCO, Samorządu Województwa Śląskiego, Zespołów Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego, Związku Gmin Jurajskich, Władz Gminy Janów oraz Dyrekcji Hotelu „Kmicic” w Złotym Potoku.

znawców socjologów i historyków literatury. Bardzo ważny wątek stanowiły wystąpienia poświęcone problematyce konserwatorskiej. Nie bez znaczenia był fakt, że obok referatów w konferencji uczestniczyło ponad 50 badaczy, wzbogacających obrady głosami dyskusyjnymi, niekiedy przybierającymi formę interesujących komunikatów.

Utrwalenie dorobku obrad w Częstochowie i Złotym Potoku w postaci odrębnej publikacji postulowali nie tylko uczestnicy konferencji. Po jej zakończeniu pytania o plany związane z udostępnieniem tekstów napływały z licznych środowisk, z kraju i z zagranicy. Oczekiwania potencjalnych czytelników pobudzały do poszukiwania najwłaściwszej formy edytorskiej — a różnorodność ujęć autorskich i środowiskowe osobliwości w przygotowaniu tekstów do druku poważnie komplikowały projekty redakcyjne. Faktem jest, że motyw przewodni konferencji — czyli traktowanie zamku jako kategorii historycznej, osadzonej w strukturach czasu i przestrzeni społecznej — przez niektórych autorów nie został w zasadzie podjęty. Otrzymaliśmy więc teksty, w których przestrzeń zamkowa tradycyjnie zamyka się w ramach murów obwodowych. W niektórych przypadkach za rozważaniami o wczesnonowożytnych rezydencjach obronnych nastąpiły komunikaty o ich kontynuacjach z XVIII–XIX w. Dla dopełnienia treści odnoszących się do faktów i procesów zachodzących w Europie Środkowej i Wschodniej przyjęte zostały referaty poświęcone zamkom Alzacji, Nadrenii — a nawet łańcuskiego Lewantu.

Z żalem wypada odnotować, iż nie wszyscy autorzy złożyli teksty do druku. Dla publikowanego zbioru jest to strata istotna, albowiem w większości przypadków były to referaty ważne merytorycznie i bogate w warstwie faktograficznej. Zdarzyło się i tak, że niektóre teksty organizatorzy konferencji otrzymali w formie obszerniejszych streszczeń.

Podniesione trudności naturalną kolejną rzeczą piętrzyły dylematy przed opracowaniem redakcyjnym. Ostatecznie przeważał pogląd o udostępnieniu czytelnikom wszystkich tekstów w formie nadanej im przez autorów. Jedynie w niektórych przypadkach wystąpiła konieczność ujednolicenia przypisów i opisów bibliograficznych. W gronie współpracowników doszliśmy bowiem do wniosku, że taka zasada najlepiej przybliży szerszym kręgom odbiorców dorobek konferencji — i w jakimś stopniu zarejestruje wielowątkowość badań nad założeniami obronnymi⁹. Ponieważ w spektrum polskich wydawnictw naukowych nie występuje periodyk o profilu kastelologicznym, jedynie publikacje zbiorowe stwarzają okazję do wypowiedzi ponadregionalnych i ponadśrodowiskowych.

Jeżeli przygotowana do druku książka zainteresuje nie tylko badaczy, ale też szersze kręgi czytelników — konserwatorów zabytków, regionalistów, przewodników, nauczycieli i studentów; po prostu: wszystkich miłośników dawnej architektury obronnej — trud włożony w jej przygotowanie będzie sowicie opłacony.

Marceli Antoniewicz

⁹ W przygotowaniu materiałów do druku niżej podpisanego niestrudzenie wspierali koledzy z Zakładu Historii Starożytnej i Średniowiecznej w Instytucie Filozoficzno-Historycznym WSP w Częstochowie: Marek Cetwiński, Stanisław Kołodziejki i Tomasz Ładoń. W tym gronie ostatecznie konsultowaliśmy decyzje redakcyjne. Na szczególne podkreślenie zasługuje wkład redaktora naczelnego Wydawnictwa DiG w Warszawie, Sławomira Górzyńskiego, którego zaangażowanie w przygotowanie do druku tej książki, także w sferze merytorycznej, dalece wykraczało poza standardy typowe dla współpracy przedstawiciela wydawnictwa i redaktora tomu.